

Miroslav Krleža i Ante Starčević

Tema odnosa Miroslava Krleže prema Anti Starčeviću višekratno je zanimljiva i poticajna. U Krležinu stvaralaštvu ona se relativno često pojavljuje kao književna i politička tema, i u njegovu primarnom književnom opusu (primjerice, u noveli *Veliki meštar sviju hulja*, u *Baladama Petrice Kerempuha* te *Predgovoru 'Podravske motivima' Krste Hegedušića*) i u njegovim političkim tekstovima (primjerice, *Prije trideset godina (1917-1947)*, *Malograđanska historijska shema*, *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, *Stjepan Radić u Beogradu*). Krleža je u Starčeviću prepoznao iznimnu književnu i političku pojavu, čovjeka koji je hrvatsku stvarnost 19. stoljeća promatrao takvom pronicavošću i lucidnošću kakve se nisu mogle naći u drugih hrvatskih književnika i političara. Krleža ga je prihvatio kao nepomirljivog oporbenjaka, čovjeka koji je bespoštedno dizao glas protiv Beča i Pešte, te svih onih koji su nemilice prodavali hrvatske interese za vlastite probitke. Napokon, Krleža je u Starčeviću vidio prethodnika u kritici hrvatskoga političkog oportunitizma. Autor se osvrće na dosadašnja istraživanja Krležina odnosa prema Starčeviću, a zatim na pojedinim primjerima analizira njegov odnos prema Starčevićevoj kremenitoj političkoj i književnoj pojavi da bi na kraju zaključio kako je Krleža prihvatio sav Starčevićev politički nauk osim njegove dogmatske i stalne ideje o neovisnoj hrvatskoj državi. Krleža je rješenje hrvatskoga pitanja uvijek sagledavao unutar jugoslavenskih okvira, unutar jugoslavenske paradigme, dok ga je Starčević vidio u hrvatskoj državnoj neovisnosti.

Uvod

Može li se Miroslava Krležu okarakterizirati kao starčevićanca, mladog čovjeka koji se zanio Starčevićevim naukom i njegovom književnom i političkom pojavom? Kako je Starčević utjecao na mladog Krležu? Je li utjecao na Krležin politički angažman? Je li Starčević Krležina literarna ili politička tema? Niz je to pitanja na koja bi ovim prilogom trebalo odgovoriti.

Znamo da je Krleža uglavnom krio svoje uzore i poticaje. O Nietzscheu je, primjerice, s pohvalama i zahvalama pisao od svojih prvih dnevnika do kasnih zapisa, ne krijući da je nićeanac i ne tajeći fascinaciju njemačkim filozofom i pjesnikom. U zapisima *Davni dani* Krleža 19. svibnja 1916. kratko ističe: „Od Schopenhauera do Nietzschea naučio sam misliti kako mislim danas“,¹ a 19. listopada

¹ KRLEŽA 1981: 181.

1917. Nietzschea naziva olimpijskom strijelom koja ga je „kao božja grmljavina“ pogodila iz vedra neba: „Tako se i meni jednoga dana objavio Nietzsche, oborivši me neizmjerljivo jače od Schopenhauera.“² Osim toga, jedan od najranijih Krležinih književnih tekstova *Zaratuštra i mladić*, objavljen 1914. u listu *Savremenik*, svojom patetikom i ritmičkom stilizacijom jasno upućuje na Nietzscheovo djelo *Also sprach Zarathustra*.³ U *Zapisima iz jeseni 1940.* spominje neostvarenu želju: „Osjećam potrebu da se jednoga dana sa zahvalnošću i apologetski raspišem o Nietzscheu“,⁴ što se, međutim, nije dogodilo. Od Nietzschea je baštinitio i ateistički impuls i misao o apsolutnoj ljudskoj autonomiji, što nalazimo primjerice u Krležinoj *Legendi* u kojoj se razvidno može sagledati Krležin odnos prema Kristu kao svjetovnoj pojavi, lišenoj božanske naravi. Koliko je Krleža bio fasciniran Nietzscheom dokazuju i njegove rečenice izgovorene u kasnim godinama života u razgovoru s Predragom Matvejevićem kada govori o negativnom odnosu materijalista-dijalektika prema Nietzscheu: „Zašto se samozvani materijalisti-dijalektici bune protivu Nietzschea? Odakle ta njihova idiosinkrazija naspram Nietzschea? Jer instinktivno osjećaju opasnost da se radi *per analogiam* o obaranju njihovih vlastitih dogmi, idola i fetiša, koje su mudro proglasili formulom egzaktne znatnosti.“⁵ Uz Nietzschea se vezuje i ime Arthura Schopenhauera, za kojeg se Krleža intenzivno zanimao i koji je bio njegova rana lektira: „Na početku (o, kako davno) čitao sam Schopenhauera. Bez razumijevanja, dakako, ali sa punim bezazlenim oduševljenjem i odobravanjem njegovih pamfletskih partija, pisanih briljantno, mladenački bezazleno, Nietzscheovim jezikom i stilom kada se divi i klanja svome učitelju [...]“.⁶ Krleža se djelomično znao s njime poistovjećivati i bile su mu bliske neke njegove osobine, zapravo bliskost po srodnosti. Schopenhauer je, uostalom kao i Nietzsche, bio sklon vrlo oštroj i borbenoj kritici i oštroumnoj analizi društvenih konvencija. Bio je virtuozan polemični stilist, smion i prodoran, a Krleže se osobito dojmila njegova apologija umjetnika. Dnevnički Krležini zapisi potvrđuju, kako smo vidjeli, njegova rana čitanja Schopenhauerovih djela, a u *Tumaču imena i pojmova* u knjizi *Evropa danas* iz 1935. nalazi se Krležin portret njemačkog filozofa⁷ u kojem unatoč idealizmu, metafizici i političkom konzervatizmu piše o Schopenhaueru s velikom sklonošću. Posebno je Krležino poglavlje fascinacija Lenjinom i njegovim revolucionarnim djelom već od 1917, da bi u časopisu *Plamen* 1919. u cijelom nizu tekstova zagovarao lenjinističku

² ISTO: 334.

³ KRLEŽA 1914: 301–302.

⁴ KRLEŽA 1967: 309.

⁵ MATVEJEVIĆ 2001: 70.

⁶ ISTO.

⁷ KRLEŽA 1972: 305–308.

preobrazbu društva, u kojoj je vidio rješenje hrvatskog i socijalnog pitanja. Lenjin je trajno odredio Krležin politički angažman, njegov intelektualni aktivizam i njegovu revolucionarnu ideologiju, no Lenjin je i Krležina velika književna tema.

Što se hrvatske, domaće, situacije tiče, Krleža u svojim počecima kao da i nije imao gotovo nikakvih uzora i poticaja. Na tragu Nietzscheova *Antikrista* u časopisu *Plamen* piše 1919. buntovnički pamflet *Hrvatska književna laž*, u kojem je tipom avangardnoga ekspresionističkog manifesta osporio cijelu hrvatsku književnu tradiciju, tradiciju hrvatskoga narodnog preporoda, nerazmjernog europskim revolucionarnim gibanjima, hrvatske moderne, nerazmjerne hrvatskim socijalnim prilikama i jugoslavenski nacionalni heroizam, a suprotstavio im je liniju jugoslavenske kulturne tradicije i kontinuiteta, koja ide od šizmatika bogumila na Križanića, od Križanića preko Kranjčevića do *Plamena*. Krleža se, dakle, radikalnom retorikom i metodom pretjerivanja⁸ obrušio na gotovo cijelu hrvatsku književnu tradiciju jer da nije imala gotovo nikakve veze sa stvarnim stanjem hrvatskoga naroda i jer da se temeljila na nacionalnim mitovima. U polemičnoj knjizi *Moj obračun s njima* iz 1932, pisanoj 1931, ističe da nije imao drugih poticaja osim nekoliko Kranjčevićevih pjesama, Matoševih feljtona i Nazorove lirike. Poslije se u knjizi razgovora s Predragom Matvejevićem korigirao: „Riječi izgovorene u ognju jedne bitke ne treba uzeti kao neku definitivnu formulu priznanja ili ispovijesti“, jer „sve te ocjene književnih vrijednosti podliježu veoma fluktuantnim raspoloženjima. Stigao sam od Šenoe. U lirskoj sjeni Šenoinog stila A. G. M. napisao je svoje najsretnije stvari [...] Golem je raspon između Šenoinog patosa: ‘*Nad lagunom trepti mjesečina*’ i Starčevićevih ‘*Pisama Madžarolaca*’. To je opasno napeti luk najsmionijih stilskih mogućnosti [...]“.⁹ U hrvatskoj povijesnoj, društvenoj i kulturnoj situaciji 19. stoljeća mogla mu je, po vlastitu priznanju, svijetliti samo lucidna glava Ante Starčevića. Zašto? Sva dosadašnja istraživanja pokazuju da je Starčević svojom iznimnom jasnoćom i pronicavošću obilježio hrvatsku političku scenu druge polovice 19. stoljeća i da je snažno utjecao na hrvatsku političku misao 20. stoljeća. Osim toga, bitno je utjecao na hrvatsku književnu svijest koju je zasjenio svojim imenom, određujući joj, kako piše Lasić, „svjetlo, smjer, savjest, opomenu i poziv“.¹⁰ Starčeviću jasnoću, moralnu snagu i nacionalnu samouvjerenost nemoguće je bilo čime zastrijeti. On je uporno, tvrdoglavo i stalno tražio da se hrvatski narod osloni samo na sebe, da Hrvatska bude slobodna i nezavisna od svih nametnutih i prihvaćenih zajednica i zajedništava. Njegova jasnoća dolazi do izražaja i kada su u pitanju narodne nesreće, jer da najveće zlo dolazi od nas samih, Hrvati su sebi najveći neprijatelji. Što se pak vođenja političkih poslova tiče, uvijek je polazio od ćudorednih zasada,

⁸ NEMEC 2023: 21.

⁹ MATVEJEVIĆ 2001: 48–49.

¹⁰ LASIĆ 1987: 322.

te je u politici zahtijevao i zastupao visoko moralno ponašanje i držanje. Njegovo životno geslo bilo je da je svakomu čovjeku koji se bavi politikom *deržanstvo* promicati opće dobro svoga naroda, govoriti istinu ili šutjeti, bez stjecanja ikakve osobne koristi. Starčević, politički govornik i klasični književnik, vrstan jezični znalac, zasukan i hrapav polemičar i pamfletist bio je uzorom, kako znamo, mnogima. Njegova polemična isključivost i pamfletske strategije jamačno su privukle mladoga Miroslava Krležu koji ga u svojim književnim djelima i esejima toliko često spominje. Takav Starčević kao negator svega onoga što nije izviralo iz njegovih misli i njegova nauka bio je Krleži prijeko potreban i Krležu se, osobito glede njegova polemičnog stila, u prvom redu načina osporavanja, ismijavanja i izrugivanja njegovih protivnika, ali i glede svoga vlastitog hrvatstva, na Starčevića književnika mogao bez poteškoća osloniti. Osim toga, Krležu je kao ateistu jako odgovarao Starčevićev antiklerikalizam. Idejno gledano, Starčević je samo jedan pol Krležina odnosa prema tradiciji. Drugi je pol odnošenja prema tradiciji ideja južnoslavenskog jedinstva. Premošćivanje tih dvaju sukobljenih polova mladi Krležu sagledava u svojoj jugoslavenskoj orijentaciji, crpeći od Starčevića samosvojnost, afirmaciju vlastite snage i polemični stil, a od Gaja jugoslavensko književno jedinstvo. Krležino inzistiranje na tezi o jugoslavenskoj književnosti ili o jugoslavenskom književnom jedinstvu kao sintezi između jugoslavenske i hrvatske književnosti, sintezi u kojoj je stalno mogao dvojiti između jedne i druge ideje, opovrgnut će same nacionalne književnosti. Krležine ideje, artikulirane u vrijeme pisanja *Hrvatske književne laži*, koje je u raznim varijacijama znao ponoviti i tridesetih godina i poslije Drugoga svjetskog rata, pokazat će se, kao uostalom i sama politička rješenja s dvama jugoslavenskim zajedništvima, i u Kraljevini Jugoslaviji, i u Titovoj Jugoslaviji, kao promašena rješenja, a rješenje u Titovoj Jugoslaviji kao utopija.

Krležina intelektualna, moralna i estetska pobuna datira iz predratnih i ratnih dana 1913. i 1914. godine. Njoj će se vrlo brzo pridružiti njegov politički angažman i promišljanje svjetske, europske i hrvatske povijesne situacije. Krležu će već 1920. biti komunistički aktivist i sljedbenik boljševičke revolucije kao spasonosnog rješenja u svjetskim razmjerima, kojom će se ukloniti klasne društvene razlike i postići, kad se steknu svi povijesni uvjeti u neko buduće vrijeme, besklasno društvo.

Dosadašnja istraživanja Krležina odnosa prema Anti Starčeviću

Dosadašnji istraživači Krležina odnosa prema Starčeviću uglavnom su naznačili temeljne Krležine ocjene i promišljanja o Starčeviću. Najviše je dakako učinio Stanko Lasić koji je proučavanjem sveukupnog djela Miroslava Krleže i analizom cjelokupne literature koja je o njemu napisana na raznim stranicama svojih knjiga

označio Starčevića kao jednu od bitnih točaka Krležina književnog i društveno-političkog angažmana. Ante Kadić u svojem prigodnom tekstu *Matoš i Krleža o Starčeviću u Hrvatskoj reviji* ističe da nitko među onima koji su o Starčeviću pisali nije bio toliko fasciniran Starim kao Krleža, iako ga je u poslijeratnim godinama nazvao „mrtvom formulom na političkom groblju [...] preživjelom fazom buđenja nacionalne svijesti na austrijsko-turskoj granici“,¹¹ što je poslije 1945. često isticao, no nitko „nije dao tako ‘inspirirane’ stranice o Starome kao Krleža“.¹² Drugi je tekst natuknica o Starčeviću koju je za potrebe *Krležijane* napisao Ivo Banac i koja upućuje na ključna mjesta u Krležinu opusu, prožeta Krležinim ocjenama o Starčeviću.¹³ Treći tekst autora Gorana Miloradovića *Miroslav Krleža i pravaštvo* više govori o Krležinu odnosu prema pravaškoj ideologiji, ali da je „malo imena koja je Krleža u svojim esejima i razgovorima pominjao tako često kao ime Antuna Starčevića.“¹⁴ Četvrti, najopširniji, prinos pod naslovom *Iskazi Miroslava Krleže o Anti Starčeviću*, objavio je Davor Balić kao izvorni znanstveni rad u časopisu *Kroatologija*. U svojem prilogu autor posebno ističe dva Krležina promišljanja: riječ je o iskazima o Starčeviću u *Predgovoru ‘Podravskim motivima’ Krste Hegedušića* iz 1933. i *Planetarijumu iz Balada Petrice Kerempuha* iz 1936, da bi potom ukazao na još petnaestak Krležinih ocjena u esejima, programatskim tekstovima, dnevničkim zapisima, referatima, leksikografskim marginalijama i razgovorima. Balić je svojim radom ponudio cjelovitiji uvid u Krležine prosudbe i njegovu upućenost u Starčevićev politički i spisateljski opus. Autor zaključuje da su, prema njegovim spoznajama, iskazi o Starčeviću zastupljeni u barem devedeset bibliografskih jedinica Krležina opusa, a o starčevićanstvu i starčevićancima u još barem pedesetak bibliografskih jedinica. Balić je dakle obavio velik posao, sabravši na jednome mjestu sve ono najvažnije što je Krleža o Starčeviću pisao. „Nedvojbeno je, dakle, da je Krleža bio izvrsno upućen u Starčevićev politički i spisateljski opus. Prosudbe o Starčeviću isticao je često. Pritom ga je razumijevao i prikazivao kao utjecajnoga književnika i govornika, kao savjest svojega vremena i kao političkoga vizionara.“¹⁵ Balić, međutim, u svojem prinosu nije kontekstualizirao Krležine ocjene i iskaze o Starčeviću. Naime iz kontekstualizacije Krležinih iskaza i ocjena o Starčeviću može se dobro vidjeti kada ga je, kako i zašto Krleža znao i htio upotrijebiti. Naime, jedno je primjerice kad umjetnik/književnik Krleža spominje Starčevića kao književnu i kulturnu pojavu, drugo je kad se referira na Starčevića političara i na njegove političke ideje kao marksist i partijac. No i bez tih kontekstualizacija Balićev je prinos vrlo vrijedan i zaslužuje svaku pozornost.

¹¹ KRLEŽA 1990: 491.

¹² KADIĆ 1973: 522.

¹³ BANAC 1999: 347–348.

¹⁴ MILORADOVIĆ 2019: 39.

¹⁵ BALIĆ 2021: 155.

Neki primjeri Krležina odnosa prema Starčeviću do 1930.

U dnevniku od 14. ožujka 1916. Krleža zapisuje „u pola jedan u kavani ‘Pariz’“ svoj prosvjed protiv domaćega političkog tiska koji u većini prenosi polupismene prijevode iz njemačkih novina koji nisu samo „deutschdenkend“ (misleći na njemački način) nego i „schwarz-gelb loyal“ („crno-žuto“ odani). „Detedesarsi: to ne ide tako brzo, ali je sudbonosno. Starčević je tražio da se francuski uvede u naše srednje škole mjesto njemačkog“.¹⁶ Iako je to tada, kaže Krleža, moglo izgledati čudno i nategnuto, nije bilo bezrazložno. Posluživši se Starčevićevim govorom u Hrvatskom saboru, održanom 26. rujna 1861, Krleža je očito čitao *Djela doktora Ante Starčevića*. Kao žestoki protivnik „crno-žute“ monarhije, Starčević je i protivnik donošenja odluke o obveznom učenju njemačkog jezika u srednjim školama: „Da je meni stalo do ovoga jezika, kao što je onoj gospodi, koja ga preporučuju, i ja bih ga preporučivao; ali ja sam proti tomu jeziku, kao u gimnaziji, tako i na realkah. [...] Što se nemačkog jezika tiče, smatram, da s njega neposredno tražiti znanost, da bi jako štura bila ta znanost. Ako hoćemo, uvedimo francezki jezik, ili pako talianski, s kojim obći celi prosvetljeni sveta sa iztokom; a nemački jezik neka uči onaj, kojemu je od nužde, ili koji misli, da će imati od njega korist.“¹⁷ Krleža se, dakle, kao svojedobno Starčević, zauzima za raznjemčivanje i smatra ga nasušnom potrebom, štoviše, nuždom, želi li se u političkim stvarima misliti iz pozicije hrvatskih političkih interesa, a ne njemačkih, odnosno političkih interesa bečke krune. Spominjanje Starčevića u kontekstu procesa raznjemčivanja ukazuje na istovjetna Krležina protuaustrijska gledišta jer se Krleža gotovo cijeli svoj životni vijek razračunavao s Habzburzima i Austrijskom Carevinom.

U dnevničkim zapisima od 14. siječnja 1918. piše: „Jedini historik zagrebačkih krčama, koji je kod te rabote pokazao micheletovsku fantaziju, zvao se Ante Starčević. Starčevićeve stranice o krčmama, mala remek-djela... Nerazmjerno bolje od sveukupne literature onoga vremena“.¹⁸ Krleža je mislio na satirična Starčevićeva *Pisma Magjarolacah* u kojima je Stari žestoke rasprave između Slavoserba/Magjarolaca (izdajica i protivnika hrvatskoga naroda, koji su Hrvatsku prodali strancima) i Stekliša koji zastupaju interese hrvatskoga naroda smještao u krčme, gostionice i kavane. U ambijentu zadimljenih krčmi odvijaju se ti bučni razgovori kroz koje Starčević govori o političkim i gospodarskim prilikama u Hrvatskoj, Austro-Ugarskoj i Europi u drugoj polovici 19. stoljeća. To je smještanje političkih raspravljanja u ambijent krčme ili gostionice Starčeviću omogućilo da se posluži stilskim izrazom koji priliči i odgovara književnom žanru satire. Krleža je u svojim

¹⁶ KRLEŽA 1977a: 105.

¹⁷ STARČEVIĆ 1893: 48–49.

¹⁸ KRLEŽA 1977b: 28.

književnim i neknjiževnim tekstovima vrlo dobro prepoznao povijesnu i umjetničku vrijednost Starčevićeva djela i preuzimao ozračje i ambijent krčmarskoga ustajalog vonja i dima, praznog nazdravičarstva i besplodnih političkih rasprava u kojima se dokazivalo sentimentalno hrvatstvo. U dnevničkim zapisima od 9. srpnja 1942. bilježi: „Meni je relativno kasno počelo ‘svitati’ kako bi zapravo trebalo pisati da bude ‘živo’, u smislu naših političkih i društvenih apsurdna. Nije riječ o naturalistički podudarnim, tj. ‘vjernim’ opisima okoline, nego o tome kako se naši beletristički fantomi duhovno ponašaju i kakav im je stil izražavanja, to jest konverzacije, koje u našoj novelistici uopće nije bilo. Kakve se tu sve stilске mogućnosti još kriju i otvaraju, pred kakvim se složenim zadacima nalaze naši današnji i budući romansijeri, to nam klasično dokazuju Starčevića ‘Pisma magjarolacah’“.¹⁹ Nijedan umjetnik, prema Krleži, nije gledao hrvatsku stvarnost onoga vremena tako jasno kao Starčević.

Mladi Krleža duboko je svjestan Starčevićeva značenja, njegove moralističke i prevratničke uloge, dok njegovu političku ulogu u okolnostima Velikoga rata u onodobnoj hrvatskoj malograđanskoj sredini ocjenjuje neučinkovitom i nedovoljnom da bi imala kakvo veće socijalno i političko značenje. Na počecima svoga književnog stvaralaštva, primjerice u noveli *Veliki meštar sviju hulja* iz 1919, na više mjesta spominje Starčevića, osobito u završenom, halucinantnom dijelu novele, kad se Ljubo Kraljević, njezin glavni lik, suradnik *Hrvatskoga slova*, malograđanskih opozicijskih novina, suočava napose s hrvatskim tisućugodišnjim povijesnim i suvremenim činjenicama i stvarnošću, s jadnim, ropskim hrvatskim teretom i nepromjenljivim sramotnim hrvatskim političkim i socijalnim stanjem. Kraljević u pijanom rastrojstvu svijesti, u neurasteničnom stanju, u pobuni svojih živaca, u zadimljenoj krčmi, u kojoj „Stari Ante počeo je da se glasno kesi među lovorima i trobojnicama“²⁰ doživljava Starčevića, trobojkom okićena, koji „još uvijek živi kao profet u sekti ovih mesara, pijanaca i infanterijskih feldvebela sa sedam kolajna za hrabrost!“²¹ Dok Veliki rat plamti i dok guta na tisuće života, „taj Stari još uvijek živi u tim krčmama i mesnicama kao duboka istina, a da nikada nije htio ni pripovijedao ono, što su od njega stvorili njegovi učenici. Starčević bio je najmanje starčevićanac u smislu reš pečene krvavice, pisane pečenke i lepe naše.“²² Krleža očito prezire Starčevićeve nasljednike i frankovce, onaj politički korpus koji se pozivao na Starčevića, ali nije u stanju pokrenuti se i osloboditi toga jarma i toga stanja, misli trbušinom, a ne mozgom. Ti su mesari i krčmari „po svojem političkom uvjerenju pristaše politike i ideologije našega proroka Jozue (aluzija na Strossmayera, o. p.) i njegovih kompanjona, tvore političku

¹⁹ KRLEŽA 1977c: 109.

²⁰ KRLEŽA 1963: 138.

²¹ ISTO: 142.

²² ISTO: 142–143.

sektu mesara kaptolskih“, sektu koja „loče vino po kaptolskim krčmama, hrče i veseli se pobjedama na dalekom ratištu, a ta krvava i polupijana vegetacija zove se kod nas našim hrvatskim rodoljubljem“. ²³ Krleža nastoji zaštititi Starčevićev proročki lik – jer Starčević je, prema Krleži, u odnosu na spomenuti politički korpus bio čista suprotnost.

Godine 1926. Krleža je u *Književnoj republici* objavio pretisak odlomaka iz Starčevićeva spisa *Nekolike uspomene*, preuzevši ona mjesta gdje je Starčević pisao o Josipu Jurju Strossmayeru, a pisao je negativno, i naslovivši ga *Ante Starčević o Štrosmayeru*.²⁴ Starčeviću je Strossmayer bio svojevrsnom crvenom krpom, političkim protivnikom. Zbog njegovih stavova i njegova djelovanja smatrao ga je slavoserbom, čovjekom koji radi protiv hrvatskih interesa, čovjekom koji je „na desetke tisućah forintih za jugoslavenske osnove i težnje“ davao, koji je u svojoj „mrtvom“ fizionomijom i svojim tuđim, vertlikavim, izgubljenim, ukradenim držanjem bio antipatičan i odbojan, koji je bio apologet habsburške krune i autor „adrese“ od 12. veljače 1866. kojom je Hrvatska proglašena „austrijskom krunovinom“. Takvoga Strossmayera, oportunistu, konformistu, nikogovića, nastojao je Starčević u svakoj prigodi ocrniti, ironizirati i prikazati kao izdajicu hrvatskog naroda. Krleža je otprilike o đakovačkom biskupu mislio slično, te ne može čuditi da u Krležinu pristupu ima, kako Banac kazuje, „i previše krutog ironiziranja i podsmijeha“. Krleža je u Strossmayeru gledao čovjeka „feminizirane kićenosti“, „ridikulizma“, „nerealnog promišljanja narodnih mogućnosti“, čovjeka koji „gladnog Muža hrani s ‘nafarbanom Toskanom““. ²⁵ Stoga ga je, poput Starčevića, žestoko osporavao i pljuvao na njegovu „žlicu duševnog sladoleda“. Hrvatska, kakvom je bila šezdesetih godina 19. stoljeća, za Krležu nije i ne može biti Toskana: „Što je pritisak austro-madžarskog terora postajao nepodnošljiviji, to se stvarnosti usprkos sanjalo sve uznemirenije, i što je svakodnevna stvarnost postajala beznadnijom, snovi o bogatoj i srećnoj narodnoj prošlosti javljali su se sve dekorativniji i sve bujniji. Toskansko jugoslavenstvo Strossmayera i Račkoga, taj kabinetski iluzionizam neznatne elite bio je protkan temama, prikladnim za duhovitu konverzaciju po đakovačkim biskupskim salonima, ali Čulinec, Dubrava, Granešina, Moslavina ili Strizivojna Vrpolje sa Banovom Jarugom o tim gospodskim biskupskim konverzacijama nisu imali, nažalost, ni pojma.“²⁶ Kao da želi reći: umjesto da je Strossmayer o stvarnim prilikama i životu naroda promišljao u njegovu korist, on je narodne rane vidao „žlicama duševnog sladoleda“ kao što je svojedobno Marija Antoaneta poželjela svoje podanike nahraniti kolačima. Starčevićeve invektive upućene Strossmayeru koje je Krleža donio 1926. u svojoj

²³ KRLEŽA 1963: 137.

²⁴ STARČEVIĆ 1926: 327–330.

²⁵ BANAC 1999: 371–372.

²⁶ KRLEŽA 1990: 223.

Književnoj republici snažno su podupirale Krležina osporavanja centralističke Kraljevine Jugoslavije, koja će još više jačati poslije ubojstva hrvatskih zastupnika u Narodnoj skupštini i Radićeve smrti.

Neki primjeri Krležina odnosa prema Starčeviću tridesetih godina 20. stoljeća

Tridesete godine bile su za Krležu vrlo burne, kako za njegovo primarno stvaralaštvo, tako i za njegov politički angažman. U Europi se tih godina učvršćuje fašizam i širi nacizam, dok se u Sovjetskom Savezu staljiniziraju partija i društveni život. S obzirom na političke okolnosti u Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj „kruna kao simbol satrapske negacije“ guši svaki pokušaj demokratskoga djelovanja i političke emancipacije, tridesetih godina pojačava se i zanimanje za Starčevićev politički nauk, te se reaktualizira i politika hrvatskoga samoodređenja. Kod komunista se također tijekom tridesetih godina povećava interes za Starčevića. „Bio je to zapravo izraz potrebe da se pokuša doskočiti protukomunističkoj propagandi koja je uporno podsjećala na negativna stajališta Marxa i Engelsa o Hrvatima, ukazujući pritom na komunistički internacionalizam, manjak hrvatskog rodoljublja i negativan utjecaj komunističke propagande na moralno i nacionalno raspoloženje Hrvata.“²⁷ Krleža će 1934. prelaskom u Beograd početi objavljivati svoj novi časopis *Danas*, a objavit će i različite tekstove, političke eseje ili književna djela, u kojima će spominjati Antu Starčevića. Novom kursu Komunističke internacionale kojim se odustaje od ideje o svjetskoj revoluciji pridružuje se KPJ novom strategijom po kojoj se kritički valja obrušiti na klasne suprotnosti na lokalnim razinama, i ustupcima nacionalnim pokretima, posebno hrvatskom, postupno se priklanjati planu federalizacije jugoslavenske države, ali i zagovarati politiku njezina očuvanja, u skladu s vanjskopolitičkim interesima Sovjetskoga Saveza.²⁸

U *Predgovoru 'Podravske motivima' Krste Hegedušića*, koji figurira kao popratni tekst mapi Hegedušićevih crteža, Krleža najviše prostora posvećuje gledištima o ljepoti i umjetnosti, iznoseći vlastite estetičke poglede. Zauzima se za individualizam, pravo na slobodu stvaralaštva i subjektivitet. Suprotstavlja se tezama po kojima bi umjetnost morala biti isključivo tendenciozna ili isključivo „čista“ umjetnost. Kada pak s načelnih stavova i razglabanja o umjetnosti te društvenoj i povijesnoj uvjetovanosti estetskih pojava prelazi na hrvatsku stvarnost 19. stoljeća, spominje, što se književnosti tiče, vrlo malo pozitivnih primjera: Kranjčevića, Vukelića i Kovačića, rijetke umjetnički ostvarene simbole hrvatske stvarnosti. A onda se iznenada pojavljuje kao prava oda ona čuvena, poprilično opširna, Krležina ocjena o Anti Starčeviću kao najlucidnijoj našoj glavi, „koja je našu stvarnost promatrala s najpreciznijom pronicavošću i koja je o toj stvarnosti

²⁷ JONJIĆ 2017: 20.

²⁸ JONJIĆ 1977: 40–61.

dala slike za čitavo jedno stoljeće književno i govornički najplastičnije“;²⁹ Starčevićeva je glava najjasnije postavila dijagnozu hrvatske stvarnosti „pod tuđinskim, sramotnim mađarskim i bečkim zastavama“. No budući da Starčevićeve riječi nije slijedila konkretna politička akcija, dolazi odmah i drukčija ocjena: „Sve je to ostala verbalna pobuna jednog državnopravnog, jednostranog, manijakalnog saborskog govornika, ali da je on, promatran iz današnje retrospektive, jedini temperament i jedina glava, koja je umjela da se uzdigne mjestimično do pro-ročke snage jezičnog izraza, to je nesumnjivo“.³⁰ Starčević je, prema Krležinu sudu, jasno gledao „naše sive smrdljive dronjke stvarnosti“ i „čehao“ cunj hrvatskoga politikanstva 19. stoljeća. Stoga i uspoređuje Hegedušićevu vehemenciju i sugestivnost crteža sa Starčevićevom govorničkom snagom kada ovaj govori o hrvatskoj mračnoj, ropskoj i krvavoj stvarnosti. Krleži je nasušno trebao gordi, uzvišeni i herojski glas Ante Starčevića kakva do Starčevića bilo nije, glas koji je žestoko kritizirao i prezirao hrvatski politički oportunistički i hrvatsku društvenu stvarnost. No Krleži nije toliko zanimala njegova politička dimenzija, njegova državotvorna misao i kovanje radikalnih planova o hrvatskoj državnoj neovisnosti, koji su njegovim političkim protivnicima bili pijano buncanje, a za Krležu, komunistu, puke sanjarije.

Krleži je Starčević najprije zanimalo kao vrstan stilist, zanimalo ga je kao polemičar, satiričar i izniman moralist, zanimala ga je njegova govornička, umjetnička poruka, jer, kako kaže, „kao Starčević, tu našu stvarnost nije gledao tako jasno nijedan naš umjetnik onoga vremena“. Za Starčevićevu političku dimenziju, za njegovo povijesno državno pravo i za njegovu koncepciju hrvatske državne samostalnosti Krleža nije pokazivao poseban interes. Smatrao ju je „mrtvom političkom formulom“, političkom idejom koju nije moguće ostvariti. S obzirom na porazna povijesna iskustva prema kojima, kazuje Krleža, Hrvati nisu sposobni ostvariti svoju državnu neovisnost samostalno, svojim snagama, nego su uvijek tražili sebi gospodare, „od borbe s Mađarima do naših dana“, Krleža nije vjerovao i pomišljao da bi Hrvati mogli postići državnu samostalnost. Hrvatsku i hrvatsko pitanje promatrao je unutar južnoslavenskog kompleksa, u marksističkom revolucionarnom i federalnom političkom ključu, poglavito tridesetih godina: „Hrvatstvo nije moglo da se razvije kao politički suverena narodnost, jer rasprostranjeno od ušća Save u Dunav do Istre i Kotora, na relativno uzanom području, hrvatstvo je trajno perforirano jačim geopolitičkim snagama. [...] hrvatstvo traži nekoga da mu se podredi, da potpiše s njime politički ugovor i da se onda buni protiv toga političkog ugovora daljnjih četristo godina.“³¹ Kako je Krleža rješenje hrvatskoga pitanja vidio isključivo unutar balkanskoga prostora, „kad bi Hrvati i ostvarili

²⁹ KRLEŽA 1963: 328.

³⁰ ISTO: 329.

³¹ KRLEŽA 1990: 99, 102.

sami svoj suverenitet, ne bi se dogodilo ništa, jer bi opet morali pribjeći traženju jačega gospodara“.³²

Starčević je u svoje vrijeme htio, kako piše u predgovoru *Pismima Magjarolacah*, predočiti „čitatelju istinu i neistinu, lepo i ružno, dobro i zlo, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što se od pisca može očekivati. Ja ću se ili toga držati, kako mogu, ili ću mučat i mirovat. Gde tako ne biva, tu je knjižtvo najgnjusniji obert [...]. Ne pišemo za ugoditi čitateljem, nego pišemo da ljude, koji mogu i hoće zlo ostavit i na dobro pristati [...].“³³ Te se riječi mogu ticati i Krleže i njegova pisanja, odnosno načina na koji je i on gledao na temeljnu zadaću umjetničkog stvaranja. „Apsolutno zlo“ koje obilježava hrvatsku stvarnost u Starčevićeva doba, kako su pravaši gledali na hrvatsku zbilju, ostaje „apsolutno zlo“ i u doba Krležinih mladih dana u Austro-Ugarskoj, i u doba Kraljevine Jugoslavije. Krleža će na to „zlo“ odgovarati žestokom negacijom zajedništva s Austro-Ugarskom, te se gotovo cijeli svoj život borio s austro-ugarskim avetima i rušio srušeno Austro-Ugarsko Carstvo, a poslije 1. prosinca 1918. osporavat će društvena i politička kretanja u Kraljevini Jugoslaviji. Krleža je kao mlad čovjek bio svjestan što je Starčević učinio za hrvatsku književnost pišući svoje polemike i političke eseje i prihvatio je njegov stil. Bio je također svjestan snage koju je imala recepcija Starčevićevih misli u hrvatskoj politici prve polovice 20. stoljeća, a čija je snaga bila u očima lijeve orijentacije zazorna. Stoga ga je na svoj način i nastojala interpretirati. Krležin način pisanja sadržajno i formalno, po karakteru razobličavanje i negacija, smetao je i desnima i lijevima. Tako je i spomenuti esej o *Podravske motivima* sablažnjavao ljevičare zbog Krležina kritičkog stava prema „tendenciji“ i „socijalnoj umjetnosti“, a desnicu zbog njegova naglašena upornog spominjanja „negativnih“ vidova tadašnje hrvatske stvarnosti i hrvatskoga života. Nije li i Starčević poput Krleže slovio, prema Barčevim riječima, kao tiranin koji „tuče batom i desno i levo sve, koji ne misle sasvim kao on“?³⁴ Nije li i Starčević bio dogmatik iako je propovijedao slobodu kao što je to, opet Barčevim riječima, radio Krleža. Nisu li Starčevićevi suvremenici sa zgražanjem i gnušanjem dočekivali njegove ideje, polemike, satire, paskvile i pamflete i proglašavali Staroga bolesnim sanjarom i luđakom? Razlog preuzimanja Starčevićeva genija, njegove lucidnosti i pronicavosti za potrebe ukazivanja na to kako je on zapravo jedini u 19. stoljeću pravim očima gledao na hrvatsku stvarnost nalazi se u samu Starčevićovu stilu i hrabrosti da se riječima bori i izgara za svoje ideje i da je ta borba bila prava narodna borba: to više jer je Starčević i poslije svoje smrti ostao stalna politička mora svima onima koji su sa svojim političkim idejama stajali njemu nasuprot. Bilo je u tome prihvaćanju i priznavanju njegove velike važnosti, osim

³² PETRAK 1999: 80.

³³ STARČEVIĆ 1995: 294.

³⁴ BARAC 1924: 408.

one početne fascinacije, jamačno i posve praktičnih razloga. A bilo je i one stalne kolebljivosti u kojoj se Krleža nalazio između hrvatstva i jugoslavenstva, gdje je ipak prevladavalo jugoslavenstvo. Krleža je od Starčevića i pravaštva prihvatio sve što je po svojoj političkoj strukturi mogao prihvatiti: i antiklerikalizam, i protunjemački, i protumađarski stav, i socijalnu pravdu, i građansku jednakost, sve samo ne zamisao o neovisnoj hrvatskoj državi.

Početak 1934. pojavljuje se u Beogradu prvi broj časopisa *Danas*, politički angažirane književne publikacije. Izišlo je ukupno pet brojeva. Iz nacрта tema i sadržaja za časopis *Danas*, što ga je Krleža bio izradio za sljedeće brojeve časopisa, vidi se da je sam kanio pisati o Anti Starčeviću. Među temama koje je sebi namijenio nalaze se i teme *Starčević kao savjest svoga vremena* i *Starčevićev uticaj kao književnika i govornika*. Da je naumio pisati o Starčeviću, svjedoči i prospekt u kojem se najavljuje ukupno šest knjiga u nakladi Biblioteke nezavisnih pisaca. Kao četvrta knjiga najavljene su *Ratne stvari* gdje se trebao pojaviti i esej *O Anti Starčeviću*. Međutim, Krleža ipak nikada nije napisao tekst, esej ili studiju o Starčeviću. Zašto Krleža nije uspio napisati esej o Starčeviću? Starčević je jamačno bio zahtjevna tema koja traži jasno određenje. Je li razlog u stalnim zabranama Krležinih djela? Je li takav esej mogao u drugoj polovici tridesetih godina biti kontraproduktivan. Je li Krležu omeo angažman oko časopisa *Pečat* i sukob na književnoj ljevici? Teško je odgovoriti na to pitanje. Uostalom nije to jedini tekst kojeg je Krleža htio napisati i do kojega mu je bilo stalo, ali ga ipak nije napisao. Nije napisao ni tekst o Nietzscheu, nije napisao dramu o Križaniću koju je žarko želio napisati. Eto, unatoč svojim zamislama, nije ostavio iza sebe ni tekst o Anti Starčeviću. A spominje se da je čak i u razgovoru s Antom Pavelićem u jesen 1943. na Pavelićev upit „Što pišete“ odgovorio: „Pišem oveću studiju o Anti Starčeviću“.³⁵ Poslije 1945. pisati i objaviti „oveći esej“ o Starčeviću bilo bi krajnje kontraproduktivno.

U političko-programatskom eseju *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, koji je napisan 1935, namijenjenu izobrazbi članova KPJ i objavljenu 1953, Krleža iznosi razloge protiv ulaska komunista u Pučku frontu i višestranačku koaliciju, s mnoštvom političkih i povijesnih analiza kojima nastoji rasvijetliti sukobe u jugoslavenskom društvu i njihove povijesne korijene, osobito hrvatsko-srpske sukobe, te zacrtati zadaće KPJ u tadašnjim političkim okolnostima. Jedno od poglavlja nosi naslov *Starčevićeve parole* u kojem se dotiče pitanja hrvatskoga separatizma i sagledava ga sa stajališta Lenjinove teze o samoodređenju proletarijata. Osim toga, kritikom hrvatske politike samoodređenja upozorava na to da bi ta politika mogla naći samo inozemnu potporu fašističke i nacističke orijentacije, spominjući imenom Horthyja, Mussolinija i Hitlera.

Poslije Radićeve smrti i uvođenja šestosiječanjske diktature, jačaju političke silnice hrvatskog izdvajanja iz satrapske i centralističke Kraljevine Jugoslavije,

³⁵ ŽIGROVIĆ 1986: 414.

jača hrvatska politika samoodređenja i jačaju one snage koje se oslanjaju na Starčevićev nauk ili ga slijede, i prelaze na revolucionarne i terorističke metode. U takvim se okolnostima logično i među komunistima povećao interes za Starčevićev nauk, te nije slučajno Vaso Bogdanov 1935. napisao brošuru *Hrvatsko pitanje: tko se protivi pravednom rješenju hrvatskog pitanja i zašto*, a 1938. dvije knjižice *Ante Starčević i socijalna pravda* i *Ante Starčević i hrvatska politika*. U spomenutom poglavlju *Starčevićeve parole* Krleža piše: „U Hrvatskoj (iz perspektive malograđanskog hrvatskog nacionalizma) u posljednje vrijeme sve se više deklamira o Starčeviću, kao da je Starčević neka metafizička panaceja i neka idealistička konstanta, s pomoću koje bi se moglo riješiti to [hrvatsko] ‘Pitanje’, koje s onim stanjem i s onim problemima, kada je Starčević postavljao svoje teze u obliku konkretnih programa, nema danas baš nikakva dodira ni veze. Starčević, sam po sebi, jedna je mrtva formula na političkom groblju [...]“.³⁶ Jer, piše Krleža, „Sve Starčevićeve parole o ‘Hrvatskom pitanju’, o ‘Hrvatskom pravu’, o ‘Hrvatskoj slobodi’, nijesu drugo nego sentimentalni odjeci zbunjenog, slobodarskog zanosa, koji se jalovo ‘ilirski’ rasplinuo pod bečkim zidinama, a koji predstavlja danas jednu davno već preživjelu fazu buđenja nacionalne svijesti na austrijskoj granici.“³⁷ Krleža naime u svojim *Tezama* ili natuknicama, koje su komunistima služile kao predložak za njihove rasprave, pri kraju teksta rješenje hrvatskoga i srpskog nacionalnog pitanja sagledava unutar širih okvira od jugoslavenskih, ciljajući na cijeli panonsko-balkanski prostor, i promiče ideju o internacionalističkim „socijalno-revolucionarnim planovima“. U političkom smislu dakle Starčevićeve ideje o hrvatskoj državnoj samostalnosti u okolnostima kada Komunistička internacionala, a onda dakako i jugoslavenski komunisti, inzistira na očuvanju jugoslavenske države i njezinoj revolucionarno-socijalnoj preobrazbi mogu biti samo puke sentimentalne fraze.

Politički projekt postaju i *Balade Petrice Kerempuha*, objavljene 1936. u Ljubljani, najhvaljenija pjesnička knjiga „za trajanja Titove Jugoslavije“.³⁸ *Balade* su Krležin politički, ideološki i jezični konstrukt. Krleža ih je zamislio kao jasnu političku poruku u okvirima komunističke ideje o nužnosti revolucije. U njihovoj se pozadini razaznaje Engelsov *Njemački seljački rat*, pomoću kojega se nastoji razumjeti revolucionarne događaje u Europi 1848. godine. Krleža je u *Baladama* prilagodio hrvatsku povijest od 16. do 20. stoljeća svojim idejnim stavovima kako bi uz pomoć takve prilagodbe prikazao društvena kretanja svoga vremena. Marko Grčić ističe u svojem eseju kako je Krleža zapravo slijedio tri osnovna marksistička revolucionarna načela: 1) utvrdio je nezadovoljstvo potlačene klase, izazvano socijalnom nepravdom; 2) ustanovio je sredstva po kojima se ono ima ukloniti; 3)

³⁶ KRLEŽA 1990: 490.

³⁷ ISTO: 491.

³⁸ GRČIĆ 2006: 173.

označio je akciju kako to postići.³⁹ Pojava *Balada* podudara se sa slomom ideje o svjetskoj revoluciji i s novom komunističkom strategijom po kojoj treba žestoko udariti na klasne suprotnosti na lokalnim razinama. Riječ je o ideologiji „koja, kad je vidjela da nije mogla uspjeti krupnim unitarističkim formacijama, nalazi svoja uporišta u malim jedinicama kao žarištima nezadovoljstva i buntovne misli“.⁴⁰ Za Krležu „‘Balade’ su pisane na motiv ljudske patnje usred sveopće infernalizacije životnih prilika [...] u svojoj [je] osnovi plebejska pobuna, izgovorena baroknim jezikom i simbolima revolta protiv političke stvarnosti u okviru jednog stanja fakata u Hrvatskoj i oko nje 1935-36. One su tvrdoglava beskompromisna pobuna u prvom redu protiv metafizičke i duhovne hijerarhije i protiv svih socijalnih institucija i zakona stvorenih i ostvarenih na štetu slabijih!“⁴¹. Krležina naročito u *Planetarijumu*, zadnjoj i najduljoj baladi, poemi, koja ima određenih dodirnih točaka s Matoševom *Morom*, prokazuje, okomljujući se na ideje hrvatskoga narodnog preporoda i ilirce kao njihove nosioce, osobito na ulogu Ljudevita Gaja kao bečkog agenta, suvremeno stanje činjenica tridesetih godina u Hrvatskoj i u Europi. Tu se uzdiže i slavi Starčević kao „jedini lampaš“ u hrvatskoj povijesti druge polovice 19. stoljeća: „I Starog sem videl v tej kervavoj megli, / kak Stari z virđinkom pod krovom sedi. / V đakovečku meglu, / v gornjogradsku meglu / za dimom dim kad. / Dok Biškup Štroco v tenji đakovečke geste, / pod toplom krovom biškupske sijeste, / gladnog Muža hrani z ‘nafarbanom Toskanom’, / pod črlenom lampom, pod Khuenom banom, / v gunguli, z cigarom i z madžarskem duhoanom, / pod črlenom lampom Rada, Zakona i Reda, / Stari se punta i Stari pluje / na biškupsku ‘žlicu duševnog sladoleda’, / kojom biškup Muža nahraniti gleda. / Stara, posteklela korenika se ne da! / Nigdar nebu v megli Spomenika imal / kaj nigdar je ne s klimavcima klimal. [...] Stari ni bil malar za teleće oči, / niti pero za škilavce čtavce. Jedini lampaš v kermežljivoj noći, / kak germlavine bas za naše tupoglavce“.⁴² Krležina vizija hrvatske povijesti suprotstavlja se hrvatskoj historiografiji njegova vremena i domoljubnoj književnosti i sadržajem i izričajem. Krležin kajkavski jezični konstrukt, „namjerno antikizirana i arhaizirana kajkavština“, način je utiranja puta ideologiji koju je zastupao. U istoj je funkciji Krležina „vizija“ Ante Starčevića čiju ideju državnoga prava Krležina nije nikada prihvaćao „kao nepomičnu, dogmatsku podlogu Starčevićeva čitavog javnog rada“.⁴³ Mnogo je toga od povijesne stvarnosti Krležina u sklopu svoje ideološke strategije i političke koncepcije izmislio, ili je prešao preko točnih činjenica. Jedna je od njih i mitizacija „antikizirane“ i arhaizirane kajkavštine koja nikada

³⁹ GRČIĆ 2014: 186.

⁴⁰ MARAKOVIĆ 1937: 83.

⁴¹ MATVEJEVIĆ 2001: 101–102.

⁴² KRLEŽA 2005: 144–145.

⁴³ MARAKOVIĆ 1937: 83.

do tada nije pronosila buntovničke ideje. Osim toga, sva vika i kritika projekta hrvatskoga narodnog preporoda vrlo je upitna jer je taj preporod pronio građanski projekt, ukinuo feudalni poredak, doveo do hrvatske političke nacije i omogućio zajednički jezik i pravopis. S današnjeg je gledišta isto tako vrlo dvojbeni osuda određenih političara i kulturnih djelatnika iako je, prema Starčeviću poimanju, riječ o slavoserbima i mađarolcima, Ivana Mažuranića, Jurja Strossmayera ili Ise Kršnjavoga jer oni su postavili temelje razvitka suvremene Hrvatske. Bez njihova ostvarenja različitih projekata na raznim područjima javnoga života ne bi bilo suvremene Hrvatske. U svojoj kritici Krležinih *Balada* Maraković je, među ostalim, pisao: „U doba kada je ‘seljačko pitanje’ izbilo elementarnom snagom na površinu našega javnog života (kada ga je Stjepan Radić kao politički narod doveo na političku pozornicu, o. a.), kult Matije Gupca postao je nekim mjerilom patriotizma, nacionalizma, a za druge mjerilo socijalnog osjećanja, klasne borbe. Ne htijući posezati za tim već prilično obrađenim motivom koji mu, valjda, istodobno previše miriše na kult heroja, g. Krleža je htio indirektno izraziti svoju misao historijskom analogijom: ako je Gubec lik koji najviše odgovara kao simbol današnjim borbama, onda je duh obiju epoha, vjerojatno srodan. Drugim riječima: današnja književnost morala bi naći svoju stilsku atmosferu, svoju pobudu i svoj uzor u književnosti Gubčeva vremena i njegove umjetničke izražajnosti. Međutim, to vrijeme, vrijeme teških ratova i unutarnjih smutnja, vrijeme surovih konflikata i obračuna, našlo je izražaj kakav mu je odgovarao: landsknechtsku vojničku popijevku, u kojoj se održava fatalno snažni ritam bubnja i gruvanja topova, duh svijest o razornoj svemoći soldatske koja pljačka i pustoši. Našlo je stil ‘grubijanizma’ koji ‘obogaćuje’ rječnik dinamikom psovke i prostaštva, poruge i bezobzirnog sarkazma, kakav se razmahao u toku vjerskih borba i staleškog previranja, kao reakcija na klasicističku uljuđenost humanizma i duhovnu disciplinu srednjovjekovne misli“.⁴⁴ Znalo se za *Balade* govoriti, s obzirom na naglašenu kajkavštinu i Starčeviću važnost, da svjedoče o Krležinu hrvatstvu. Na prvi pogled one zaista izgledaju kao da su proizišle iz pera Starčevićeva sljedbenika, no riječ je o idejama koje nakon propalih iščekivanja svjetske komunističke revolucije traže svoju implementaciju „u malim jedinicama kao žarištima nezadovoljstva i buntovne misli“.⁴⁵ Pa ipak, *Balade*, bez obzira na Krležine ideološke sastavnice shvaćanja hrvatske povijesti, otkrivaju Krležinu duboku ljudsku sućut prema vjekovnim patnjama obespravljenih seljaka, ukazuju na svu tragičnost života hrvatskih običnih ljudi i svjedoče o iznimno vrijednoj i neponovljivoj književnoj umjetnici.

⁴⁴ ISTO: 81-82.

⁴⁵ ISTO: 83.

Zaključak

Na temelju svih navedenih primjera iz kojih se može ne samo slutiti nego i jasno vidjeti Krležin odnos prema Anti Starčeviću, pokušajmo najzad odgovoriti na postavljena pitanja. Za Krležu bi se uvjetno moglo reći da je bio starčevićanac. Naime anatemiziranje ilirstva, idejā hrvatskoga narodnog preporoda i primjerice đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera i njegove jugoslavenske ideje, kako je to vidljivo u *Baladama Petrice Kerempuha*, odnosno u zadnjoj baladi *Planetorijomu*, moglo bi dovesti do zaključka da je Krleža slijedio hrvatsku državotvornu orijentaciju Ante Starčevića. No Starčević je kao „jedini lampaš“ u hrvatskoj mračnoj i krvavoj stvarnosti bliži Krleži po svojoj isključivosti i ideološkom purizmu zbog njegova klasnog doživljaja povijesti. Odbacivanjem ilirizma, Strossmayera i njegova „duševnog sladoleda“, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, i „nafarbane Toskane“, Krleža odbacuje sve ono što su stvarale odnarođene elite, Starčevićevi slavoserbi i mađarolci kao protivnici i izdajice hrvatskoga naroda, služeći monarhijskim interesima, a prihvaća plebejsku, pučku, seljačku pobunu, koja je utjelovljena u Matiji Gubcu, i njezin kajkavski izraz kao medij te i takve pobune, iako za takvo što nema nikakve potvrde i ovjere u književnim kajkavskim tekstovima. Krleža je kao mlad čovjek bio fasciniran Starčevićevim genijem kao *modusom scribendi*. Već je 1917. prepoznao u Starčeviću glavu koja je shvatila da je 1848. ugušenjem seljačkog ustanka i kontrarevolucijom izgubljena velika bitka. Poslije Starčevićeve smrti, „Starčevića je anketirala ultramontana desnica, crno-žuta mafija, najperfidnija i najgluplja mafija u našoj novijoj političkoj historiji, a između tolikih drugih naših likova i Starčević očekuje svoje pranje“.⁴⁶ Fascinaciju je izazvala i Starčevićeva mržnja na Austriju: „Starčević je volio da se ‘utopi u slavjanskome moru’, nego da krepa pod kopitom ‘germanskoga kerda’. On se usprotivio uvođenju njemačkoga jezika u naše škole, on se usprotivio da se na Harmici podigne spomenik Jelačiću koga je smatrao narodnom sramotom, mizerijom i sažaljenja dostojnom kreaturom.“⁴⁷ Starčević je za Krležu čovjek „koga je formirala jedna nepravedno odsječena pravoslavna ruka“, čovjek vizionar koji je „imao više moralne fantazije nego sveukupna naša inteligencija, sve do ruske revolucije i austrijskog sloma, a naročito pak ona koja se isključivo time i bavila da siječe ruke na temelju Starčevićeva programa. [...] Starčević je, na primjer, godine 1878. u svojoj brošuri ‘Na čemu smo’ o ruskim nihilistima imao oprečno mišljenje od sveukupne naše inteligencije četrdeset godina kasnije, godine 1917: ‘Glavni nezadovoljnici, urotnici, nihiliste Rusie, najodlučniji su muži po staležu, po imetku i po znanju, njihovo rovanje mora prestati, i postati načistim i najčistiim zakonitiim otačbeničtvom, dok im se dopusti javne posle razpravljati slobodnie i

⁴⁶ KRLEŽA 1977c: 443.

⁴⁷ ISTO.

javno, a to vreme nije daleko. Kako nekad gerčtina raztrova rimsko carstvo, tako nemačka sduha raztače Europu i Ameriku. Sama Rusia trebi tu sduhu, i naskoro može od nje očistjena biti“.⁴⁸ Starčevići su tekstovi itekako utjecali na mladog Krležu, osobito u njegovoj vrlo ranoj fazi, književno i politički. Starčević mu je kao polemičar, satiričar i pamfletist po svome stilu mogao biti rijedak uzor, ali mu kao političaru Starčević političar uzor nije mogao biti. Kad je Krleža prigrlio Listopadsku revoluciju i Lenjina, komunistički internacionalizam, Starčević mu ne može biti politički uzor. Kao legalist Stari nije mogao zagovarati radikalne metode političkoga djelovanja, dok je Krleža u svoje i sve vrijeme, kad god je mogao, propagirao najradikalniju ideologiju. Osim toga, Krleža je od Starčevića i pravaštva prihvaćao i protunjemački, i protumađarski, i protuklerikalan stav, prihvaćao je tekovine Francuske revolucije koje je Starčević zdušno prigrlio, prihvaćao je ideju socijalne pravde, prihvaćao je dakle sav politički Starčevićev nauk, osim Starčevićeve dogmatske i stalne ideje o neovisnoj hrvatskoj državi. Krleža je rješenje hrvatskoga pitanja uvijek sagledavao u skladu sa smjericama KPJ kroz lenjinsku revoluciju u širim jugoslavenskim okvirima, u federativnom zajedništvu jugoslavenskih naroda i narodnosti, revoluciju koja je stvorila Tita i koji je „svojom genijalnom lenjinskom politikom i ogromnim žrtvama narodnog ustanka, doveo i naš narod, s ostalim jugoslavenskim narodima, do pobjede u ratu protiv fašizma i do izgradnje socijalizma u našoj zemlji.“⁴⁹ Tu za Antu Starčevića mjesta nije moglo biti. Za Krležu, Hrvatska je mogla postojati samo u okvirima Jugoslavije.

⁴⁸ ISTO: 443–444.

⁴⁹ Krleža 1977c: 441.

Bibliografija

- BALIĆ, Davor. 2021. Iskazi Miroslava Krleže o Anti Starčeviću. *Kroatologija* 2–3: 143–160.
- BANAC, Ivo. 1999. „Starčević, Ante“. U *Krležijana 2. M–Ž*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- BANAC, Ivo. 1999. „Strossmayer, Josip Juraj“. U *Krležijana 2. M–Ž*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- BARAC, Antun. 1924. Hamlet, Kranjčević, Dvorniković, Krleža itd. *Jugoslavenska njiva* 10: 408.
- GRČIĆ, Marko. 2014. *Tri hrvatske nostalgije*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika.
- JONJIĆ, Tomislav. 1977. Planovi federalizacije Jugoslavije. *Republika Hrvatska* 196: 40–61.
- JONJIĆ, Tomislav. 2017. Ante Starčević u ideološko-političkim previranjima uoči Drugoga svjetskog rata. U *Ante Starčević. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, 11–32. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika.
- KADIĆ, Ante. 1973. Matoš i Krleža o Starčeviću. *Hrvatska revija* 4: 517–527.
- KRLEŽA, Miroslav. 1914. Zaratustra i mladić, *Savremenik*, IX/6: 301–302.
- KRLEŽA, Miroslav. 1963. *Eseji. Knjiga treća*. Zagreb: Zora.
- KRLEŽA, Miroslav. 1963. *Novele*. Zagreb: Zora.
- KRLEŽA, Miroslav. 1967. Zapisi iz jeseni 1940. *Forum* 3–4: 301–355.
- KRLEŽA, Miroslav. 1972. *Evropa danas*. Zagreb: Zora.
- KRLEŽA, Miroslav. 1977a. *Dnevnik 1914-17. Davni dani I*. Sarajevo: Oslobođenje.
- KRLEŽA, Miroslav. 1977b. *Dnevnik 1918-22. Davni dani II*. Sarajevo: Oslobođenje.
- KRLEŽA, Miroslav. 1977c. *Dnevnik 1933-42*. Sarajevo: Oslobođenje.
- KRLEŽA, Miroslav. 1981. *Dnevnik 1914-17*. Sarajevo: Oslobođenje.
- KRLEŽA, Miroslav. 1990. *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Sarajevo: Oslobođenje.
- KRLEŽA, Miroslav. 2005. *Balade Petrice Kerempuha*. Zagreb, Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- LASIĆ, Stanko. 1987. *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924)*. Zagreb: Globus, Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske.
- MARAKOVIĆ, Ljubomir. 1937. Krležine „Balade Petrice Kerempuha“. *Hrvatska prosvjeta* 1–2: 80–85.
- MATVEJEVIĆ, Predrag. 2001. *Razgovori s Krležom*. Zagreb: Prometej.
- MILORADOVIĆ, Goran. 2019. Miroslav Krleža i pravaštvo. Prilog istoriji ideja i ideologija. *Historija 20. veka* 37: 29–64.
- NEMEC, Krešimir. 2023. Miroslav Krleža i ideologija „nacionalnog jedinstva“. *Vijenac*, 12. siječnja 2023.
- PETRAK, Nikica. 1999. „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu hrvatstva uopće“. U *Krležijana 2. M–Ž*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

- STARČEVIĆ, Ante. 1893. *Djela Dra. Ante Starčevića. Knjiga I.: Govori*. Zagreb: Odbor Kluba Stranke prava.
- STARČEVIĆ, Ante. 1926. Ante Starčević o Štrosmajeru. *Književna republika* 3: 327–330.
- STARČEVIĆ, Ante. 1995. *Književna djela*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽIGROVIĆ, Mladen. 1986. *U žitu i kukolju. Eseji, članci i razgovori*. Barcelona – München: Knjižnica Hrvatske revije.

Miroslav Krleža and Ante Starčević

An analysis of Miroslav Krleža's relationship with Ante Starčević provides interesting and scientifically stimulating insight. Starčević appears relatively often, as a literary and political theme, in Krleža's works: both in his primary literary work (for example, in the novella *Veliki meštar sviju hulja, Balade Petrice Kerempuha* or *Predgovor 'Podravske motivima' Krste Hegedušića*) as well as in his politically oriented texts (for example, *Prije trideset godina (1917-1947)*, *Malograđanska historijska shema*, *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, *Stjepan Radić u Beogradu*). In Starčević he recognized an exceptional literary and political phenomenon, a keen and lucid observer of the Croatian reality during the second half of the 19th century, without precedent in Croatian political and literary culture. Krleža accepted him as an irreconcilable oppositionist, a man who unsparingly raised his voice against Vienna and Pest, as well as all those who mercilessly sold Croatian interests for their own gains. Finally, Krleža recognized Starčević as a sharp critic of Croatian political opportunism. This paper reflects previous research on the topic, adding also new individual examples in order to analyze the relationship between Krleža and Starčević. The paper suggests a final conclusion that Krleža accepted all of Starčević's political teachings except for his dogmatic and constant idea of an independent Croatian state. Krleža constantly viewed the solution to the Croatian question within the Yugoslav framework and paradigm, while Starčević understood Croatian state independence as the sole solution.

Key words: Miroslav Krleža, Ante Starčević

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Ante Starčević

Božidar Petrač
Matica hrvatska
Ulica Matice hrvatske 4
10000 Zagreb
bozidar.petrac@outlook.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

56

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2024.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 56, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Gost urednik / Guest Editor

Filip Šimetin Šegvić i Jure Trutanić

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),

Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo),

Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),

Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),

Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at

Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“

<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*